

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 1, p. 97-114, February 2012

SEMAVÎ DİNLERDE İBADETE ÇAĞRI İLETİŞİM
CALL TO WORSHIP ABRAHAMIC RELIGIONS
COMMUNICATION

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DİKME

Kocaeli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler Anabilim Dalı

Abstract

Religion is one of the most important phenomenon which enables and affects communication and order among people. So religion affects in every manner in terms of law systems done and implemented by people, also affects culture and language used by people to express them. The most significant part of this influence is how believers of religions are invited to collective worship. In one hand the symbols, tools and words used during this call shape these invitations on the other hand these invitations are really important in terms of reaching to crowd of people.

In this article, this issue will be explored what kind of tools are used for calling believers to worship in Judaism, Christianity and Islam. In Judaism şofar (David's horn) used for call to worship, in Islam azan, qamah and salah are used as a tool for calling to worship.

The applications for calling to worship in Islam are more regular and common than other religions. The applications for the call to worship cover not only to worship of the call but also include a variety of meanings and functions.

Keywords: Communication, public, heavenly religions, worship, synagogue, church, mosque, azan, salah, qamah.

Öz

Din, insanlar arasındaki düzeni ve iletişimi sağlayan / etkileyen en önemli olgulardan biridir. Öyle ki din, insanların yazdığı ve uyguladığı hukuk sistemlerini, ortaya koydukları kültürü, kendilerini ifade ettikleri dili her bakımdan etkilemiştir. Bu etkiyi belirgin kılan hususlardan biri de, toplu bir şekilde yapılan ibadetlere, bir dine inanan kimselerin nasıl çağrıldığıdır. Bu çağrı esnasında kullanılan semboller ve ifadeler, çağrıyı şekillendirmesinin yanında geniş kitlelere ulaştırması bakımından da önemlidir.

Bu makalede; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi semavî dinlerde ibadete davet için hangi ifadelerle veya araçlara başvurulduğu ele alınmıştır. Yahudi ve Hıristiyanlıkta toplu yapılan ibadetlere çağrı için şofar ve çan kullanılırken; İslam dininde ezan, salâ, kamet gibi uygulamalar öne çıkmaktadır. İslam dininde ibadete çağrı için yapılanlar diğer dinlerde olmadığı kadar düzenli ve yaygındır. İbadete davet için yapılan uygulamalar, ibadete çağrı dışında çeşitli anlam ve fonksiyonları da içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İletişim, halk, semavî dinler, ibadet, havra, şofar, kilise, çan, cami, ezan, kamet, salâ.

Giriş

İletişim, iletişim, yayma, yayılma, yayımlama, mesaj verme, ulaştırma gibi kavram veya kelimelerin hepsi insana ulaşmayı, onu etkilemeyi ifade eder. Bu etkileşim, bir yandan toplumu bir arada tutan “değerleri” ifade ederken, diğer yandan bu “değerleri” zamana ve bulunduğu yere göre tekrar tekrar inşa eder. İletişimin yüklendiği bu misyondan hareketle diyebiliriz ki insanlar arasındaki iletişimi sağlayan, onları bir araya getirip homojenleştiren unsurlar arasında dil ve birbirlerini etkilemeleri, iç içe olmaları bakımından din çok önemli bir yere sahiptir.¹ Din, birtakım sözlerle (Kutsal kitaplar, ilmiyeler vs.), emir ve mesajlarla insanla iletişime geçer, onları dönüştürür, değiştirir. (Kayaalp, 2004: 15-19). Yani din insanın nasıl yaşadığını, hayatında neleri yapıp yapamayacağına karar veren, diğer bir deyişle toplumun düşüncelerini, kültürünü, eylemlerini yöneten ve etkileyen kolektif bir mahiyet arz eder. Bu bağlamda dinin iletişimdeki rolü / fonksiyonu ile iletişimde dinin yeri birbirini tamamlayan bir özelliğe sahiptir. Ülkemizdeki dini bayramlar, kandil geceleri, ramazan ayı; batıdaki Noel ve cadılar bayramı gibi toplumun genelinin katıldığı etkinlikler hep dinin soyuttan somuta insanlarla iletişime geçmesinin onlara bilgiyi, davranışı öğretmesinin neticeleri arasındadır. (Cebeci, 2003: 18).

İletişim ve halkla ilişkilerde din olgusunun en az dil kadar önemi vardır. Batı dünyasında dinin ilmin bu dallarıyla ilişkisi, üzerinde en çok araştırma yapılan hususlardandır. Kurum ve kuruluşlar halkla ilişkilerinde, hatta şirketler ürün pazarlama ve satışlarında dinin insanlar üzerindeki etkisini bildikleri için bu meseleyi çok dikkate alırlar. İnsanlarla iletişime geçmede önemli bir yeri olan dinin ve dinî sembollerin, günümüzde çeşitli etkinliklerde belirli bir oranda kullanıldığı görülür. Filmlerde, müzik programlarında ilgili izleyiciyle iletişime geçen kimselerin, toplumun ilgisine mazhar olmuş sporcu ve sanatçıların sık sık dinî argümanları kullandıkları, televizyon izleyicisinin yabancı olmadığı durumlardır. Örneğin Avrupa liglerini takip eden bir kimse futbolcuların istavroz işaretlerini sık sık yaptıklarına

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Kaplan, 1986: 45-46; Yıldırım, 1999: 9; Günay, 1986: 43; Berger, 1993, s. 52; Mardin, 1995: 65; Berger, 1995: 432; Köktaş, 1997: 13; Bolay, 1981: 315-316; Turhan, 1972: 49.

şahit olacaklardır. İster inanç bakımından, ister psikolojik sebeplerden, isterse politik bir amaçla olsun din toplum hayatında en çok karşılaşılan olgulardandır. Birkaç örnekle bu konuyu biraz daha genişletebiliriz. Bugün hayvansal gıda ürünlerinin ambalajlarında, reklamlarında “İslâmî usullere uygundur.” veya “Domuz yağı kullanılmamıştır.” şeklinde karşımıza çıkan uyarılar / mesajlar İslâm dininin toplum nezdindeki tesirlerini müşahhaslaştırdığı gibi müşterilere ulaşmak için dinî kaidelere riayetinin bir vasıta olarak kullanıldığını da gösterir. Bir yerde kurumun hedef kitleyle din ve dinin belirlediği kültürel atmosferde iletişime geçme çabasını ifade eder.

Bu zarurî “giriş”ten sonra ifade edelim ki bu makale; dinin iletişimle etkileşimi, genel olarak insanlara, özel olarak da kendi inananlarına mesajlarını vermek için hangi kanalları kullandığı sorusunun peşine düşülerek ulaşılan sonuçları / dikkatleri iletişim bilimi noktasından ifade etmek için yazılmıştır. Bu meselenin ne kadar geniş bir sahayı içine aldığı kıyasından köşesinden konuyla ilgilenenler bilirler. Biz burada, işte bu çok geniş konunun nispeten dar bir tarafını, dinin iletişimle en çok iç içe girdiği, etkileştiği noktayı yani semavî dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet) ibadetlere çağrı meselesini ele aldık. Bu üç dine inananların bir araya gelip gerçekleştirdikleri ibadetlere çağrı için hangi yöntemleri veya sembollerini kullandıklarını ele alıp iletişim açısından bunun insanlara nasıl yansıdığı ve onları bir araya getirmede hangi fonksiyonları icra ettiğini ele aldık.² Bunu yaparken, meselenin daha iyi anlaşılması ve kavranılması için ibadetin temel ritüellerine değinilmeyerek ibadetlerin şekli, içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. Çünkü bu konular, hacim itibarıyla bir makalenin boyutlarını aşacak niteliktedir. Türkiye’de halkla ilişkiler ve iletişim sahalarında yapılan araştırmalarda dinlerin iletişimdeki rolü, dolayısıyla o dine mensup olanlar arasındaki iletişim dili meselesi yeterli ilgiyi görmemiş, bu alan hep teologlara bırakılmıştır. Hâlbuki sosyal bilimlerin değişik disiplinlerinde çalışmalarını sürdüren araştırmacıların bu meseleleri değişik boyutlarıyla ele alıp incelemeleri gerekmektedir. Bir kez daha vurgulayalım ki dünyadaki, kaynağı İlahî olsun olmasın, bütün dinlerin kullandıkları iletişim yöntemleri ele alınıp incelenmeli, bunu yaparken de sosyolojinin, tarihin ve psikolojinin imkânlarından da istifade edilmelidir. Tekrar ifade edecek olursak, bu makalede üç büyük dine ibadete çağrı meselesi “İletişim Bilimi” çerçevesinde ele alınmıştır.

Semavî Dinlerde İbadete Çağrı İletişimi

Semavî dinlerde mabedin bu mekânlarda gerçekleştirilen ibadetler ve dinî törenlerle çok yakın münasebeti vardır. Her üç dine de (İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik) mabet; ibadet etmenin yanında, Tanrı’ya bağlılık, tapınma ve din birlikteliğini pekiştirme gibi anlamları içermektedir. Yahudilik ve Hristiyanlıkta mabet, bu dinlerin doğuşundan çok sonra siyasî amaçlar neticesinde ortaya çıkmışken, İslâm dininde en baştan beri görülen, var olan bir mekândır. Mabetle birlikte görülen bir diğer unsur da dine inanan kimseleri ibadete, ayine veya burada gerçekleştirilen törenlere çağırma eylemidir. İnsanların Tanrı’yla iletişime geçmesi ibadetler, dualar vs. aracılığıyla gerçekleşir. İbadet, Tanrı’ya kulluğun ve insanın Onunla bağını sağlayan önemli ritüellerden biridir. Dinlerin ibadetleri kendi kurallarına göre şekillendirdikleri bilinen bir gerçektir. İbadetlerin çeşitlilik arz etmesinde din, insan, coğrafya gibi unsurların yanında mahallî unsurların, gelenek ve göreneklerin dolayısıyla kültürün de çok belirgin bir etkisinden söz edilebilir. (Eliade, 1991: 22 ve Eliade-Lawrence: 166). Her dinin

² Uzun zamandır dinin iletişim ve halkla ilişkilerdeki etkileri konusunda araştırmalar yapmaktaydım. Bu çalışma da, o araştırmaların artık bu aşamayı geçip yazıya dökülmesi sırasındaki makaleler silsilesinin ilk aşamasını oluşturmaktadır.

kendi inanç yapısına, geleneklerine, yaygın olan rivayetlerine, sözlü ve yazılı kültürüne göre “ibadete çağrı” iletişimi farklıdır. Bunun yanında çağrılar dinî anlamlarının yanında sembolik başka anlamlar da kazanmıştır.

İbadetlerin yalnız başına yapılabilmesinin yanında, dinlerdeki cemaat olgusunda görüldüğü gibi, birlik ve beraberliği pekiştirmek için toplu bir şekilde yapılması da ön görülmüştür.³ İşte insanları ibadete çağırmak için bu aşamadan sonra kendi içinde başka anlamları da taşısa dahi bir çağrı şeklinin belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Burada da yukarıda zikrettiğimiz farklılıklar ortaya çıkmış, dinin kendi inanç sistemiyle bağlantılı olarak ibadete davet için kullanacağı unsur öne çıkmış, belirlenmiştir. İbadete çağrıda kullanılan araçlar, daha sonra kendi içine çok farklı anlamları da katmış, zamanla teknik ve sanayinin imkânlarıyla da genişleyerek birtakım temel prensiplere oturtulmuştur.

1. Yahudilikte İbadete Çağrı: Şofar

Yahudi tarihine genel olarak bakıldığında zaman din algılarında ve ibadetlerinde tarih boyunca aynen devam eden motiflerin yanında büyük oranda birtakım değişiklikler de yapıldığı görülür. İbadet için belirlenen günlerin değişmesi, kutsal kitaplarında tarihî süreçte meydana gelen farklılıklar hem bu meyandadır. Onun için Yahudilerin ibadet şekilleriyle ilgili çalışmalar kendi içinde bazı zorlukları da taşımaktadır.⁴

Yahudilerin ibadet şekilleri zaman zaman değişiklikler gösterdiği için eski zamanlarda ibadete çağrının nasıl olduğuyla ilgili yeterli bilginin elimizde olduğunu söylemek zordur. İbadete çağrı yapılmasının ilk şartı toplu bir şekilde belirli bir mekânda ibadetin yapılmasıdır. Yahudilikte cemaat ibadeti, insanların katılımıyla belirli zamanda belirli yerlerde dini reislerin / kohenlerin / hahamların belirlediği kurallara göre gerçekleşir. Toplu bir şekilde yapılan ibadetler, dua ve kurban kesme ile belirli bayram günlerinde gerçekleşenler olarak dikkati çeker. Yahudilerde toplu ibadet Süleyman Mabedi'nin inşa edilmesinden sonra başlamıştır.

Yahudilik ziraatle uğraşan bir kavme indirilmiş din olduğu için ibadetleri de genel olarak ziraatle bağlantılıdır. Başlangıçta ziraat aylarda halkın mabetlerde toplanıp, dualar ederek, kurban keserek ve müzikle dans ederek Tanrı'ya tapınmalarını gerçekleştirdikleri görülür. Ziraatla bağlantılı olarak meyvelerin Mabel'e getirilip Yahova'ya şükür ve günahların bağışlanması için dua edip günahlara kefarete olarak da kurban kesilmesi toplu yapılan ibadetlerde öne çıkar. Toplu bir şekilde yapılan ibadetlerde, değişik zamanların getirdiği değişim ve farklılıkların yansımından dolayı her zaman özel bir çağrı kullanılmaz. Daha çok kutsal günlerde, cumartesi günlerinde önceden belirlenmiş saatlerde havralarda toplanılarak ibadetlerin yapıldığı görülür. Başlangıçta mabetlere toplanmak için ateşin veya buhurun kullanıldığı Yahudilikte ibadetlerin saatlerinin daha geniş bir zaman diliminde yapılması, uzun yıllar siyasî birlikteliğin olmaması, dünyanın değişik bölgelerinde yaşamak zorunda kalmaları ve bahsettiğimiz çeşitlilikten dolayı sonraları ibadete davet etme de bir sembolün kullanılması yaygınlaşmamıştır.

M.Ö. Yahudilerde gün doğduktan hemen sonra başlayan günlük ibadet için Kohenler⁵ “avoda”, Levililer⁶ durulacak yerlerine “duahn” ve İsrailoğulları yerlerine

³ Bu konuda ayrıca bkz.: Eliade, 2004: 10-11, 71- 77, 147, 168; Mardin, 1995: 65-67.

⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Adem Özen, (2001), *Yahudilikte İbadet*, İstanbul: Kitabevi Yay.

⁵ Kohen: Cemaat veya lider tarafından kurban ve mabetlerdeki ibadetleri idare etmek için tayin edilen kimsedir (Toy, 1913: 512.). Sadece din hizmetinde kullanılmazlar, rehberlik yaparlar ve sivil hakim olarak mahkemelerde görev yaparlar. Mabel'in tahribinden sonra görevleri sona ermiş, yerini hahamlara bırakmıştır. (Thompson, 1983: 54).

“maamad” şeklindeki çağrı ile başlamışlardır. (Özen, 2001: 79). Aynı zamanlarda kurban kesme (Tamid) töreninde de dış avluda toplanan kohenler, ibadet sırasında açık kalması gereken kapı açıldığı sırada borular öttürülür. Bu ayının başlaması halkın katılımıyla yapıldığı için bir işarettir aynı zamanda. M.S. 70 senesine kadar mabetlerde ibadet eden Yahudiler bu tarihten sonra sinagoglarda ibadet etmeye başlamışlardır. (Schimmel, 1955: 113). Kudüs’ün yıkılışı ve kutsal Süleyman Mabedi’nin tahrip edilmesi “sinagog”u Yahudiler için önemli bir yer haline getirmiştir.

Yahudilerde “şofar” adı verilen bir çeşit müzik enstrümanı olarak kullanılan keçi, antilop, geyik veya koyun boynuzundan yapılan kıvrımlı çalgı aleti ibadetin başlamasını duyurmak amacıyla kullanılmıştır. Sığır, öküz gibi büyükbaş hayvanların boynuzu şofar yapmak için kullanılmaz. Çünkü bunlar Hz. Musa’nın Sina Dağı’ndayken kavminin altın buzağıya tapmasını çağrıştırmaktadır. Yani putperestliği, Tanrı’ya ortak koşmayı çağrıştırdığı için şofar yapımında bu hayvanların boynuzlarının kullanılması yasaklanmıştır.

Ne için şofar çalınır? Şofar çalmakla ne elde etmeye çalışılır? Bu soruların cevabı aynı zamanda Yahudilik açısından bizim burada ele aldığımız konunun cevabını da vermek olacaktır. Şofar, kurban sunusu yapıldığı zamanlarda, çeşitli bayramları ilan etmede ve bir düşman saldırısına karşı halkı toplamak, onları bir ve beraber kılmak için çalınır. Önceleri savaşlarda kullanılan bir çeşit borazan iken daha sonraları ibadette kullanılmaya başlanan şofar; Yahudilerdeki geleneksel standart uygulamaya göre sinagoglarda teşrifatçıların toplu ibadetin gerçekleştiği salona adımlarını attıklarında; Akedat Yitshak anısına yapılan Roş a-Şana⁷ ve Yom Kipur’da Neila Duası’ndan sonra orucun bittiğini ilan etmek amacıyla çalınır. Gene aynı şekilde sabah dualarında da şofar çalındığı vakidir. Tanrı’nın on emri verirken şofar çalındığı da bir başka inanış şeklidir. Tevrat’ta geçen “Yedinci ayın ilk günü sizin için Yom Terua (Şofar çalma günü) olacak” ifadesinde her ne kadar tam olarak ne tür bir enstrümanın çalınacağı konusunda bir bilgi verilmiyorsa da, hahamlar, burada şofardan bahsedildiğini belirtirler. (Besalel, 2002: 682). Şofar büyük sürgünden sonra Yahudilerin toplanacağını ve onların özgür kılınacağını da belirtir. 1949’da İsrail’in kurulmasından sonra her Yahudi devlet başkanı Şofar çalınması esnasında yemin eder.

Şofar çalındığı vakit sinagogta (havrada) cemaatin sessiz durması gereklidir. Bu sesin duyulduğu anda hiç kimsenin sesi çıkmaz, herkes susar, hareket bile etmez. Yahudiler bu oldukça kuvvetli çıkan sesin Allah’a ulaştığını ve bu sırada isteklerinin kabul edileceğine inanır. Yahudiler, biraz da insanın doğası gereği ruhunun müziğe duyduğu ilgiden hareketle cemaatin belirli bir ahenk içerisinde belirli durumlarda, davranmasını sağlamak ve dinsel bir cezbe kapılmalarını sağlamak için bu enstrümanı kullanmışlardır. Şofarın sesi aynı zamanda tarihte İsrailoğullarını savaşa da çağırır. Şofar kutsal tapınakta da kullanılmış, Şabat’ın başlangıcını ilan etmiştir. Daha sonraları sadece Roş a-Şana’ya özgü bir çağrı haline gelmiştir.

⁶ Levililer: Yakup’un oğlu olan Levi’nin torunlarıdır. Kohenlerin toplanma ve çadırlarına bekçilik etme, müzik laetleriyle ilahiler söyleme dua sırasında ve kohenlere ibadet sırasında yardımcı olmak gibi görevler yaparlar.

⁷ “Akeda” sözcüğü, İbranice’de kurban ve kurban mahalli için kullanılan bir sözcüktür. Yahudi inancına göre Hz. İbrahim’i sınamak isteyen Tanrı kendisine oğlu İshak’ı kurban etmesini emretmiş. Emri yerine getirmek üzere harekete geçen İbrahim ve İshak’ın bu bağlılığından hoşlanan Tanrı onları bağışlamış ve ona bir koç kurban etmesini emretmiştir. Yahudi geleneklerine göre Roş a-Şana’da gerçekleşen bu Akeda’nın anısına şofar çalınır.

Roş Aşana'da şofar aracılığıyla, Yahudiler, içerisinde buldukları gafletten “uyandıklarını” düşünürler. Şofarın çıkarttığı ses, günah işlemiş olan herkesi Tanrı'dan af dilemeye ve büyük yargı gününde Tanrı'nın kendilerini merhametle yargılaması için ona yalvarmaya teşvik eder.

Şofar'ın sesi ve şekli de Yahudilerde önemlidir. Onlara göre, şofar sesi insanın, kalbini kötüye yöneltmek isteyen dürtülerini bertaraf etmeye gayret etmesi için bir hatırlatıcıdır. Şofar sesinin bu manada sembolik anlamları vardır. Şofar çalınırken çeşitli sesler çıkarılır. Bunların bir tanesi de “terua”dır. Bu, uzun bir ses değil, kısa ve kesik seslerin bir birleşimidir. Bu kırık sesin anlamı, insanın içindeki kötü olan şeyleri “kıрма”sı gerektiğini hatırlatır. Şofar'ın şekli, trompet gibi düz değildir. Bir şofarın kaşer olabilmesi için eğik ve kıvrımlı olması gereklidir. Bu şekilde olmasının sebebi Tanrı'ya ibadet-hizmet ederken kalplerin ona doğru eğilmesi gerektiğini öğretmek/hatırlatmak amacıyla. Şofarın Yahudilikteki sembolik anlamları, kendisine inananlara vermek istediği mesajlar şöyledir: Şofarın sesi, sembolik olarak Tanrı'nın hâkimiyetini sembolize etmesinin yanında, günahlardan pişmanlık duymayı, Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya inen vahyi, peygamberlerin mesajını, Süleyman Mabedi'nin tahrip edilmesini, İshak'ın yerine koçun kurban edilmesini,⁸ Tanrı korkusunu ve herkesin hesaba çekileceği kıyameti çağırır. (Winter, 1973: 32-33). Şofarın günah işleyen kimseleri tövbeye çağırmak için kullanıldığı da ileri sürülür. (Sherbok, 1994: 132). Şofar; ruhun derinliklerinde gizli kalmış, dünyevî kaygıların ötelediği, üstünü örttüğü metafizik duyguları harekete geçirir / uyandırır.

Yahudiler günde üç defa ibadet ederler.⁹ Sabah (Şahrit), İkinci (Minha) ve Akşam (Arvit). İbadet İslamiyet'te olduğu gibi kamet ve ezanla olmaz, hahamın davetiyle duanın okunmasından sonra gerçekleşir. Arvit'te akşam ibadetine başlamak için “beraha” (cemaat duasına davet) yapılır. Yahudilikte iş bırakma, dinlenme ve haftanın yedinci günü şabat cuma günü günbatımında başlar. Güneş batmadan 20 dakika önce kadınlar ananevî olarak mumları yakar, yemek masası üzerindeki gösterişli şamdanlara koyar ve dualar edilir. Gözler kapalı bir şekilde. En az iki mum yakılması zorunludur. Baş bir eşarpla kapatılır. Mumların yakılması şabatın resmen başladığı anlamına da gelir. Mumlar yakıldığı zaman herkes birbirini “şabat salom” (selam olsun şabata) diye selamlar. Roş ha-Şana (yılbaşı) törenlerinde herkes beyazlar giyer, arfesinde yıkanır, traş olur ve akşamleyin şabat elbiselerini giyerler. Yarım gün oruç tutulur. Bayram günü görevli şofarı çaldıktan sonra herkes beyazlara bürünür, beyaz saflığı, günahlardan arınmayı sembolize eder. Burada dikkati çeken Tevrat okunmasından sonra şofarın çalınmasıdır. Her Musevi senede en az bir kere Yom Kipur bayramında şofarın sesini dinlemeli ve orucunu bu sesi duyduktan sonra açmalıdır.

Şofarın çalan kimselere “tokea” adı verilir. Tokea'nın dinî bilgisi olan, dinin emirlerini uygulayan ve belli bir duadan sonra sembolik anlamları yukarıda belirtilen şofar notalarını iyi bilmesi gerekir. Tokeanın şunları çok iyi bilmesi - uygulaması gerekir ki şofarın mesajını insanlara daha iyi iletebilsin:

- Tokea, kendisi ile ilgili istenen nitelikleri ve şofar kurallarını iyice öğrenmelidir. Zira ibadetin sorumluluğu onun omuzlarındadır.

- Tokea, Şofar çalınışı sırasında ayakta durmalıdır. Halk ise, ilk 30 sesin çalınması sırasında oturur, kalan 70 sesi ise ayakta dinlemelidir.

- Berahaları tokea okur; halk dinler.

⁸ Bilindiği gibi İslâmiyet'te Hz. İsmail'in (A.S.) yerine koçun kurban edildiği inancı vardır.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özen, 2001: 160-171.

- Rahatsızlık sebebiyle sinagoga gelememiş bir kişiye tokea gidip şofar çalarsa; berahaları, biliyorsa dinleyen, bilmiyorsa tokea okur.

- Tokea berahaları okuduktan sonra sinagoga giren, ama Şofar sesini tamamen işiten biri dinî yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılır.

- Tokea'nın Şofar berahalarını söylemeye başlamasından itibaren, Musaf'ın sonundaki şofar çalışının bitimine kadar şofar ya da tefila ile ilgili olmayan hiçbir şey konuşulmaz. Zira Roş Aşana günü içinde çalınan 100 ses bir bütündür ve beraha hepsini kapsamaktadır.

- Şofar çalınırken dikkati dağıtacak herhangi bir ses çıkarmamaya özen gösterilmeli, bunu anlayamayacak yaştaki çocuklar sinagoga getirilmemelidir.

- Kadınlar şofar dinleme kuralından muaftırlar. Hey yıl şofar dinlemeyi adet edinmiş bir kadın, bir sebepten dolayı sinagoga gelememişse, tokea onun evine gidip çalabilir; ancak kimse beraha söylemez. (Besalel, 2002: 682 vd.).

Tokea şofar berahasını okumadan önce halkın yerine getirmesi gereken bazı şartlar vardır. Tokea, berahası ve çalışıyla halkı Hova'dan (yükümlülük) çıkarmaya konsantre olmalıdır. Halk da aynı şekilde. Berahaya sadece "Amen" diye cevap verilmeli, başka bir şey söylenmemelidir. Şofar dinlenmeden önce yemek yenmez. Ayın sırasında şofar çalınan yere henüz gelmiş bir kişi, şofar çalınırken durur, dinler ve bittiğinde kaldığı yerden devam eder.

Şofar üç şekilde çalınır ki bunun da kendi içinde birtakım kuralları vardır. Bu çalış esnasında çıkartılan seslerle iletilmek istenen mesajlar vardır:

- Tekia (Uzun bir ses), Tanrısal çağrıyı ve Tanrı'nın korumasını simgeler.

- Şevarim (Üç kesik ve kısa ses), Tanrı karşısında insanın acizliğini ifade eder.

- Terua (Dokuz kısa ses), Tanrı ile birlikteliği simgeler. (Besalel, 2002: 683).

Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur: Şofar bir yandan simgesel anlamıyla Yahudilerin toplanmasını, kendi devletlerini kurmalarını ifade ederken, diğer taraftan bir ibadet şekli olarak Tanrı'ya, Tanrı'ya kulluğu ve Yahudilerin dünya hâkimiyetini temsil ettiği görülür.

2. Hıristiyanlıkta Ayine Çağrı: Çan

Hıristiyanların ibadetleri yukarıda Yahudiler için bahsettiğimiz noktalarda çok daha girifttir. Mezhep ayrılıkları, *İncil*'in birbirinden farklı değişik versiyonları, siyasî kavgalar, ayrılıklar, onların din anlayışına, ibadet şekillerine de etki etmiştir. Bugün homojen bir ibadet şeklinden bahsetmek çok zordur.¹⁰

Hıristiyanlıkta ibadette devamlılık olmadığından sürekli bir şekilde bir çağrı aracının kullanıldığını söylemek de zordur.(Erbaş, 2003: 19-20). Yaygın olarak çanın Hz. İsa'ya inananları kiliseye çağırma için bir araç olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Çanın bir iletişim şekli olarak davet içermesinin yanında başka anlamları da vardır. Bir olayı duyurma, haberleşme, tehlikelere karşısında uyarma gibi pratik amaçlar yanında kötü ruhları ve cinleri kovalama, halkı pazar günleri ayine çağırma gibi maksatlarla kullanıldığı da görülür.

¹⁰ Hıristiyanların ibadet şekilleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Güç, 1999: 163-212; Erbaş, 2003.

Eski Türklerde “gang, çang, çeng, çong, çung”; bazı Batı dillerinde “clocca, signum, campana, nola, cloche”; Arapça’da “nâküs. Ceres”; Farsça’da “nâküs ve zeng” kelimeleriyle ifade edilen çanın (Şahin, 1983: 196; Larousse, 1986: 2560) ilk kez nerede, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Bugün itibarıyla bilinen veya tahmin edilen ise milattan önce binli yıllarda Çin’de kullanılmaya başlanıp buradan çeşitli milletlere doğru yayıldığıdır.¹¹ Çanın çıkardığı sesin geniş bir alanda duyulmasından hareketle başlangıçta insanları tehlikeden korumak gayesiyle kullanılıp buradan Hıristiyanlığın temel argümanları / sembolleri arasına girdiğini varsayabiliriz.¹²

İlk Hıristiyanlar dış baskılar sebebiyle ibadetlerini gizli yaptıkları için kiliselerini inşa edememişler, dolayısıyla çan da bu yüzyıllarda bir motif olarak bu dinin ayinlerinde kendisine yer bulamamıştır. Hıristiyanlıktan önce eski Yunan ve Roma’da çan kullanımı var olmakla birlikte Hıristiyanlar bu imkana ancak Milano Fermanı’ndan sonra sahip olabilmişlerdir. (m.s. 313). Hıristiyanlık dünyasında çanın ibadete davet aracı olarak kullanılmasına Kuzey Afrika manastırlarında başlanmış (V-VI. Yüzyıl), buradan daha sonraki yıllarda Batı ülkelerine yayılmıştır. VIII. yüzyıldan itibaren piskoposlar tarafından “kutsanmış su” ile yıkanan çan (çan vaftizi), böylece kilisenin aslı unsurlarından biri haline gelmiştir. (Türkler, 2002: 352). Bu uygulamanın yapılmasının arkasında yukarıda da değindiğimiz üzere farklı inançlarda çanın bir ibadet ritüeli olarak kullanılmasının payı çok yüksektir. Hıristiyanlar bu sayede çanın kutsal su ile yıkanarak arındırıldığını düşünürler. (Şahin, 1993: 172-173).

Çanın ibadete çağrı olarak kullanılması kilise mimarisine de etkisi etmiş, her kiliseye muhakkak surette her yerden görünecek bir şekilde çan kulesi inşa edilmiştir. Böyle yaşanan yerlerin ister köy, ister kasaba, isterse kent olsun panoraması da İsevileştirilmiştir. (Ferguson, 1990: 208-210). Adeta haç ile birlikte çan sesi de Hıristiyanlığın yaygın bir sembolü olagelmıştır.¹³ Çan önceleri elle çalınırken sonraları sanayi devriminden sonra motorun insanın hayatına girmesiyle motorla da çalıştırılmaya başlanmıştır. Her kilise durumuna ve yerine konumuna göre çeşitli büyüklükte çanlar kullanılmaktadır. Bu da yukarıda belirttiğimiz mesajı ifade etmesi bakımından dikkate değerdir. Örneğin Köln’deki meşhur katedralin çanı 25 ton, Kremlin’deki en büyük katedralinki ise 219 tondur.

Devletlerin bu dine mensup olanlar tarafından yönetildiği ülkelerde çan sesi bir problem olarak öne çıkmazken Müslümanlığın hâkim olduğu bölgelerde çan sesi hakkında lokal de olsa bazı kısıtlamalara gidildiği görülür. Çan kuleleri ve çanlar daha küçük boyuttadır. Özellikle ezan vakitlerinde, bayram günlerinde çan yüksek ses çıkaracak şekilde çalınmaz.

¹¹ Yahudiler Hz. Harun’un “ahit sandığı”nın yer aldığı kutsal mabede girenlerin giymesi gerektiği hususi elbiselere asılan çingirakların çanla ilgisi olduğunu da söylerler. (Şahin, 1983: 196).

¹² Çan sadece Hıristiyanlıkta değil, diğer semavî olmayan pek çok dinde de ibadete çağrı veya değişik anlamlarda kullanılmıştır. Örnek olarak şunları verebiliriz: Budistlerin dini törenlerinde çanın önemli bir rolü vardır, ibadet edilen mekânlara çan asılır ve insanları mabetlere çağırarak için kullanılır. Brahmanlar’da kurban kesme töreni sırasında çan çalınır, ayrıca düşmana korku salmak için de kullanılır. Madraslı Todolar, boynunda çan asılı bir boğayı tanrı olarak kabul ederler. Burma’da kutsal yerlerde muhakkak bir çan bulunur. Afrika’da bir kısım büyücü kâhinler, doktorlar suç işleyenlerin evlerinin önünde çan çalarak dolaşır ve bu şekilde onlara bir tür manevî ceza verirlerdi. Grekler’de ekonomik hayat için çok önemlidir çan. Pazarların veya hanların açılışını ilan etmek, ölüleri gömerken kötü ruhların oradan uzaklaşması için de çan çalınır. Eski Yunan da çana kıymet verilirdi. Atina’daki Proserpine rahipleri halkı ibadete çağırarak için çan çalarlardı. Eski Amerika’da da ibadete çağrı için metal çan kullanılmıştır. Pueblo Kızılderililerinin sihir yaparken çan veya çingirak taktıkları da bugün bilinen bir gerçektir. New Mexico ve Arizona’daki eski kent katıntılarında bakır çanlar bulunmuştur. (Larousse, 1986: 2560-2561).

¹³ Bugün Amerikan borsasının açılışı da çan sesini anımsatacak şekilde bir “gong” sesiyle yapılır. Bu da dinî argümanların sosyal-ekonomik hayatta ne kadar etkili olduğunu bir başka göstergesidir

İslâm ülkesinde Hıristiyanların dinî âyinlerini toplu olarak kiliselerinde icra edebilmeleri, kiliselerin Hıristiyan dinî hayatında merkezî bir rol üstlenmesi, din ve vicdan özgürlüğünün tabii bir parçası olduğundan kural olarak bir engellemeyle karşılaşmaz. Bu durum biraz da bir arada yaşama kültürünün getirdiği bir şeydir. Farklı dinlere inanan kimseler arasındaki hoşgörü böyle gösterilmiş olur. İslam hukuku kaynaklarında köylerde ve ahalisi Müslüman olmayan yörelerde bu konuda bir kısıtlama yokken, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Hıristiyanların bazen ezan ve namaz vakitlerinde çan çalmaktan, bayramlarda haç dolaştırıp taşkınlık yapmaktan menedilmeleri gerektiği ifade edilir ve bu da kamu düzeniyle ilgili bir sınırlama olarak görülür. Ancak İslâm hukukçularının bu konudaki görüşlerinin yeknesak olmadığı, mezheplere ve dönemlere göre değişiklik gösterdiği de dikkatten kaçırılmamalıdır. (Akman, 2002: 17). Bu uygulamalar aynı zamanda Müslüman Osmanlı devletinin/yöneticilerinin kendilerinden olmayanlarla nasıl iletişime geçtiğini de gösterir. Burada hemen belirtelim ki; Türk kültüründe çan sesi bu dine inananların egemenliğini ve yüzlerce yıl batıyla gerçekleştirilen din merkezli savaşları çağrıştırdığı için hiç de olumlu bir şey olarak görülmez. Bu inancın yaygınlaşmasının arkasında Hz. Muhammed'in, Müslümanları başka dinlerin gelenek ve törenlerinden uzak durmalarını istemesi de yatar. Nitekim bir hadise göre içinde çan bulunan eve melekler girmez.¹⁴ Bir başka hadiste de, çanın şeytanın düdüğü olduğu dile getirilir.¹⁵

Hıristiyanlar arasında çan sadece ibadet için kullanılmamış, vakti ifade aracı, tehlike ve olağanüstü olaylarda halkı uyarmak, felaketlerden sonra matemi ifade etmek, ölen büyük kimselerin ardından üzüntüyü ifade etmek gibi toplumu ilgilendiren pek çok olay için de kullanılmıştır.

3. İslâmiyet'te İbadete Çağrı: Ezân-ı Muhammedî

İslamiyet daha indirildiği yıllardan itibaren bir mabede sahip olduğu için¹⁶ (Kâbe ve Mescîd-i Aksa) ibadete çağrı daha doğduğu yıllarda ve yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. İslâmiyet'te ibadete çağrıda en yaygın iletişim şekli ezandır. Sonra sırasıyla salâ ve kameti gösterebiliriz. Namaz esnasında imamın verdiği komutların her biri de cemaatla kurulan birer iletişim olarak görülmelidir. İbadet esnasında verilen komutlar kişiye hem dinî bir mesaj vermekte hem de ibadeti belirli bir düzen içerisinde devam ettirme imkânı sunmaktadır. Bu intizam, imamın ve ibadet için çağrıyı gerçekleştiren kişi olan müezzinin ibadet ve cemaat açısından önemini de gösterir. Çünkü İslâm inancına göre "imamet makamı" peygamber makamıdır. Ve kendi içinde çeşitli kuralları vardır. Askerî bir rütbe gibi toplumdaki seçkin ve bilgi - görgü bakımında yeterli kimselerin imam olması gerekir. Camilerin ve imamların halkla iletişime geçmedeki önemine dikkat edilirse dünyada, belki de dinin istediği mesajı iletme noktasında camiler kadar fonksiyonu, İslam'a inananlar arasındaki düşünce ve eylem birlikteliğini sağlayan ikinci bir mekanizmanın olmadığı söylenebilir.

İslam dininde Müslümanları ibadete davet ezanla gerçekleşir. Sözlükte "bildirmek, duyurmak, çağrıda bulunmak, ilân etmek" anlamlarına gelen "ezan" Arapça kökenli bir kelimedir. Terim anlamı itibarıyla namaz vakitlerinin geldiğini, Hz. Peygamber tarafından belirlenen sözlerle ve özel şekilde, özel bir makamla duyurmayı ifade eder. Ezan kelimesi İslâmiyet'in kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm'de "bildiri, ilâm" mânasında geçer. (Tevbe Sûresi,

¹⁴ Bkz. <http://tr.arsivle.com/forum/mesaj/105000/varln-metafizik-boyutu-ruh-melek-cin-eytan.html>.

¹⁵ Bkz. <http://musluman.biz/php/index.php?topic=5389.0;wap2>

¹⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz.: Güç, 1999: 220-225 ve 240-245.

9/3) Ezan yukarıda işaret ettiğimiz sözlük anlamıyla bağlantılı olarak bundan başka yedi âyette daha geçer. (Çetin, 1995: 36). Ezan, Allah'ın yüceliğini ve son dinin inanç değerlerini beş vakitte kainata duyurmaya da yarar. (Sarı, 2010: 15).

İslamiyetin ilk indirildiği sıralarda ibadet gizli yapıldığı için ibadete çağırılması müminlerin mümkün olamamıştır. Daha sonra Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesi sonrasında namaz vakitlerini gözetip ona göre kılınmıştır. Belirli bir süre de namaz vakitlerinde sokaklarda “es-sa-lâh es-salâh” (namaza namaza!) diye çağrıda bulunulmuştur. (Küçükbaşçı, 2010: 23). Daha sonra bunun da yeterli olmadığı görülünce namaz vakitlerini bütün inananlara ilan etmek için, cemaatla kılmayı teşvik etmek için üzere bir işarete ihtiyaç duyulmuş. İlk olarak “nâkûs” (Üzerine bir çomakla vurularak ses çıkarılan tahta parçası) çalınması gündeme gelmiş, fakat bu işaretin o zamanlar Hristiyanlarca kullanılan bir enstrüman olması sebebiyle Hz. Peygamber onu kabul etmemiştir. Daha sonra; boru öttürülmesinin gündeme getirilmesi bunun da Yahudilerce yapılması üzerine kabul görmemiş. Ateş yakılması veya bayrak dikilmesi şeklindeki çeşitli teklifler ise ateş Mecûsiler'in âdeti olduğu için Resûlullah tarafından kabul edilmemiştir. Bir gece, sahabelerden Abdullah b. Zeyd b. Sa'lebe'ye ve Hz. Ömer'e rüyada ezan öğretilmiş, onların ertesi gün Hz. Peygamber'e gelerek durumu haber vermeleri üzerine Hz. Peygamber, Bilâl'e ezan cümlelerini öğretmiş ve bu sözleri ezanda ikişer, kamette ise birer defa okumasını emretmiştir. Ezan İslam ülkelerinin hepsinde aynı şekilde okunmaz. Mezheplere göre ufak da olsa farklılıklar gösterir. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri¹⁷ ezanda Hz. Peygamber'den nakledilen lafızları esas almışlarken, Şiiilerde durum biraz daha değişiktir.

Ezan; önce Peygamberin sözleriyle meşru kılınmış daha sonra Kur'ân-ı Kerim'deki. “Namaza çağırduğumuzda onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranışları onların düşüneyemeyen bir toplum olmasından dolayıdır” (Mâide Sûresi, 5/58); “Ey inananlar! Cuma günü namaza çağrıldığı zaman hemen Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın” (Cuma Sûresi, 62/9) mealindeki âyetlerle de bu hüküm tekrar onaylanmıştır. Müslümanları ibadete davet eden ezanın sözleri de inananlarla iletişim sırasında verilen mesajları göstermesi bakımından önemlidir. Ezanın sözleri şöyledir:

“Allâhü ekber” (Allah en büyüktür) Dört defa okunur.

“Eşhedü en lâ ilahe illallah” (Allah'tan başka tanrı olmadığına şehâdet ederim) İki defa okunur.

“Eşhedü enne Muhammeden resûlullah” (Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehâdet ederim) İki defa

“Hayye ale's-salâh” (haydi namaza [iki defa]);

“Hayye ale'l-felâh” (haydi kurtuluşa [iki defa]);-

“Allâhü ekber” (Allah en büyüktür [iki defa]);

“Lâ ilahe illallah” (Allah'tan başka tanrı yoktur).

(Çetin, 1995: 36).

Bunlara bir de sabah ezanında, “Hayye ale'l-felâh”tan sonra iki defa, “es-Salâtü hayrun mine'n-nevm” (namaz uykudan hayırlıdır) sözü eklenir ki buna İslâm terminolojisinde

¹⁷ Şâfiîlerde sözlerin aynı olmasına mukabil okuyuşta bazı değişiklikler görülür. Müezzinin her iki şehâdet cümlesini önce yanındaki kimselerin duyacağı şekilde alçak sesle, sonra da yüksek sesle okuması anlamına gelen “tercî” ilâvesinin bulunduğunu belirtelim. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, 1995: 37.

“tesvîb” denilir. Bu sözü Bilal-i Habeş’i Hz. Peygamber’e teklif etmiş, onun da kabul etmesiyle bu şekilde okuna gelmiştir.

Hz. Peygamber ve ilk iki halife olan Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanlarında cuma namazlarında dışarıya yönelik bir ezan okunmamıştır. Bu biraz da kentin ve nüfusun hacmiyle ilgilidir. Sadece hutbeden önce biraz sonra hutbenin okunacağına dair bir işaret ve ibadet şekli olan iç ezan okunmuştur. Daha sonraları Hz. Osman’ın halifeliği zamanında cuma namazı için halkın önceden uyarılması / ibadet vaktinin geldiğinin bildirilmesi amacıyla namazın vakti gelince dışarıda da ezan (dış ezan) okunmaya başlanmıştır.

Anlam ve içerik itibarıyla ezan hem ibadet/namaz, hem de İslâm için bir çağrıdır. Yani ezan aracılığıyla insanlar bir taraftan dince yapılması kesinlik ifade eden farz namazı ibadetlerini yapmaya davet edilirken diğer taraftan İslâm’ın, kelime-i şehâdetinde açık bir şekilde ifade edilen, üç temel ilkesini oluşturan Allah’ın varlığı ve birliği, Hz. Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğu ve esas kurtuluşun İslâm’da bulunduğu hakikatini bütün insanlığa, hatta dağa taşta yani kâinata açıklanmış/ilan edilmiş olur. İslâmiyet’in şiarı ve Müslüman varlığının sembolü olarak kabul edilen ezan bir yerleşim yerinde veya ülkede terk edilirse ve ezanın tekrar okunması hükmü ısrarlara rağmen uygulamaya konulmazsa bu yerlere savaş açma izninin fıkıhçılar tarafından verilmesi(Çetin, 1995: 37) ezana verilen anlamın sadece namaza davet etme amacı dışında başka anlamlar kazandığının da bir göstergesidir.

Ezan için olmazsa olmaz şartlardan biri de vaktinde okunmasıdır. Çünkü ibadete çağrı olması ve hemen devamında namaz ibadetinin gerçekleşmesi için bir şart olduğundan bu hususa çok dikkat edilmiştir. Denilebilir ki İslâm ülkelerinde ezan kadar devamlı ve cemaati birbirine bağlayan bir başka iletişim şekli yoktur.

Ezan farz olan namazlar için okunur. Camide okunan ezan duyuluyorsa evlerde kılınacak namaz için ayrıca ezan okunmaz. Ezanın duyulmadığı uzak bir mesafede veya yerleşim merkezleri dışında bulunanlar da ezan okurlar. Cenaze namazı ile vitir, bayram, teravih, yağmur duası namazı ve farz-ı ayın olmayan diğer namazlar için ezan okunmaz.¹⁸ Bunun dışında ezanın toplum iletişimde kazandığı başka anlamların da varlığı dikkat çeker. Salâ yerine¹⁹ bazı bölgelerde ölen kimselerin ilanı için ezan okunduğu görülür. Büyük deprem ve yangınlarda halka bunları ilan etmek için ezanın okunduğunu tarihî kaynaklar bize haber vermektedir. Bundan başka eski tarihlerde bir yerin fethinde ezanın başlı başına bir fonksiyonu daha vardır ki o da şudur: Bir yer fethedildiği zaman ilk defa orada ezan okunur. Böylelikle o yerin İslâm toprağı olduğu anlamı çıkar. İstiklâl Marşı’nda Mehmet Akif ezanın siyaset / hürriyet ve toprak / millet arasındaki iletişimini / ilişkisini şu mısralarla belirtir:

“Bu ezanlar ki şehâdetleri dinin temeli

Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli”

Ezan okuyan kimselere “müezzin” adı verilir.²⁰ Sözlükte “çağrıda bulunan, ezan okuyan, kamet getiren kimse” anlamına gelen müezzin kelimesi *Kur’ân-ı Kerîm*’de “münâdî”

¹⁸ Bkz. <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/basiliyayin/weboku.asp?id=847&yid=33&sayfa=51>.

¹⁹ İslâm toplumlarında ilk zamanlarda ezan topluma duyurulmak her meselenin ilan edilmesi için de kullanılmışken zamanla sadece ibadet vakitlerini bildirmek için kullanılmış; ölen kimselerin ilanı, Cuma namazı için hazırlık yapılması gerektiği, kandil gecelerinde ve başka bazı geleneksel törenler için *Mevlid* okunacağını bildirmek içinse “salâ” okumak tercih edilmeye başlanmıştır.

²⁰ Müezzin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Küçükbaşçı, 2010: 28-55.

anlamında geçmektedir. Münâdilik İslâm'dan önce de Araplar'da mevcuttur. Mekke'de Dârünnedve'de yapılacak toplantılar münâdiler vasıtasıyla halka duyurulduğu gibi şehirlerde ve kabileler arasındaki önemli olaylarla genel toplantılar da müezzin veya münâdî adı verilen şahıslar tarafından halka ilân edilmiştir. Hz. Peygamber hicretten önce Mekke'de bazı duyurular için münâdiler görevlendirmiş, ancak Müslümanları namaza çağırmak amacıyla özel bir görevli tayin etmemiştir. Müezzinlik Medine'de başlamıştır. Resûl-i Ekrem'in hicretinin 1 (622) veya 2. (623) yılda ezanın lafızlarını belirlemesiyle müezzinlik müessesesi ortaya çıkmıştır. Bu tarihten sonra müezzin kelimesi sadece namaz vakitlerini duyuran ve kamet getiren kimseleri ifade etmek suretiyle münâdilikten ayrılmıştır. Resûl-i Ekrem'in Mekke fethinde Bilâl'e Kabe'nin damında ezan okutmasından hareketle bir yerin fethinden sonra fetih ezanı okunması, fethedilen yere imam ve müezzin tayin edilmesi ilk dönemlerden itibaren âdet haline gelmiştir. (Fayda, 1991: 152). Mescid-i Nebevî'ye müezzinlerin ezan okuması için "mi'zene" adı verilen yüksekçe bir yer yapılmıştır. Emevî Halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında müezzinlerin seslerini daha uzaklara duyurabilmeleri ve sesi duymayan kimselerin uzaktan görerek vaktin girdiğini anlamaları, ayrıca sahur ve iftar vakitlerinin bildirilmesi, bazı duyuruların yapılması için minareler inşa edilmiştir.

Müslümanlar için çok önemli bir iletişim şekli olan ezanı okuyan kimsenin bazı özelliklere sahip olması gereklidir. Öncelikle müezzinin sesinin gür ve güzel olması, ezanı ayakta ve yüksekçe bir yere çıkıp dinleyenlerin tekrarına imkân verecek şekilde okuması, sesin daha güçlü çıkmasına yardımcı olacağı için şehâdet parmaklarının uçlarını kulaklarına götürmesi veya ellerini kulaklarının üzerine koyması, kibleye yönelmesi, "Hayye ale's-salâh" derken yüzünü sağa, "Hayye ale'l-felâh" derken de sola çevirmesi, dinî hassasiyet sahibi ve abdestli olması gerekir.

Müezzinlerin bunlar dışındaki görevleri şunlardır:

- Namaz vaktinin geldiğini halka ilan etmek için Ezan okumak.
- Müezzinler önemli günlerde, yatsı ve sabah namazlarından önce, cuma ve bayram gecelerinde minareden tesbihatta bulunurlar, cuma ezanından evvel salâ vererek halka Cuma vaktini yaklaştığını bildirirler.
- Halife, sultan, vezir ve kumandanlar göreve geldiklerinde, sefere çıktıklarında veya döndüklerinde onları öven kasîdeler okumak, halka biat edilecek halifenin adı minarelerden bildirmek.
- Hutbede kimlerin adının okunacağı bildirmek. Hutbeler aynı zamanda halka belirli haberlerin verilmesi için de kullanılmıştır.
- Farz namazlarından önce kamet getirmek ve ibadet esnasında aralarda dua ve tesbihatta bulunmak.
- Ölüm haberlerini halka duyurmak. Savaşlarda şehit olan kimseleri halka duyurmak.
- Açılış törenleri başta olmak üzere çeşitli etkinliklere katılmak.
- Hükümet merkezinden gelen ferman ve mektup gibi önemli duyuruları halka okumak.

Müezzinlerin bu görevlerini iyi yapıp yapmadığı muhtesipler tarafından denetlenirdi.

Din hizmetlerinin yürütülmesinde önemli bir yer işgal eden müezzinler İslâm devletlerinde sivil ve askeri kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmî kimlikleriyle geniş bir kitle oluştururlar. Osmanlı şehir örgütlenmesi içinde, önemli görevler üstlenen mahalle imamının yardımcısı müezzinlerdir. Müezzinler padişah beratı ile göreve başladıklarından Osmanlı devlet sisteminde şahsî vergi yükümlülüğünden muaf olan gruplar (askerî) içinde

sayılır ve görevlerinin sona ermesiyle yeniden sivil statüsüne dönerler. Müezzinlerin önemli bir kısmı mûsiki yanında güzel sanatların diğer dallarıyla da ilgilenirdi; tesbîhat, mahfel sürmesi, dua ve mihrâbiye okur, temcîd, münâcaat, sala, tardiyе, tekbir, mevlid, mi'râciye, Muhammediye, tevşîh, naat gibi cami mûsikisinin formlarını icra ederler. (Koçu, 1969: 18-20; Küçükaşçı, 1995: 45). Çünkü halka vermek istedikleri mesajı iyi ifade edebilmek için bilgini yanında ses güzelliğinin olması şarttır.

Ezan ülkemizi oluşturan topraklarda ve bütün İslam ülkelerinde başlangıcından itibaren Arapça lafızla okunmuştur. Bu okuyuşta İslam hukukçularının başka bir dilde okunmasına cevaz vermemelerinin de tesiri büyüktür. Cumhuriyet ilan edildikten sonra modern tarzda yapılan inkılâplar sırasında ezanın Türkçeleştirilmesi de gündeme gelmiş ve dönemin güzel sesli hafızlarına Atatürk'ün isteği üzerine camilerde Türkçe ezan okutturulmuştur. Bu Türkçeleştirme olayının arkasında Ziya Gökalp'in 1918'de bir şiirinde gündeme getirdiği şu mısraların da etkisi vardır. Gökalp "Vatan" şiirinde,

"Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur
Köylü anlar mânasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Huda'nın
Ey Türk oğlu işte senin orasıdır vatanın"
(Tansel, 1989: 100-101).

diyerek Türk vatanında ezanın ve Kur'an'ın Türkçe okunması gerektiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Daha sonra *Türkçülüğün Esasları*'nda ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi fikrini tekrarlamıştır. (Gökalp, 1976: 11).

Ezanın Türkçe okunması fikri, bu şiirinin yayımlanmasından yaklaşık on beş yıl sonra Atatürk'ün takibi ve yer yer bizzat katılarak doğrudan yaptırdığı çalışmaların ardından 1932 yılında uygulamaya konuldu. Osman Nuri Ergin'in kaydettiğine göre, Atatürk'ün ibadetle ilgili yapmak istedikleri şu üç noktada toplanır:

- a) Tekbir, ezan, kamet ve salanın Türkçeleştirilmesi;
- b) Hutbenin Türkçeleştirilmesi;
- c) Namazın Türkçe Kur'an'la kıldırılması. (Ergin, 1939: 344).

Yapılan hazırlıklardan²¹ sonra Türkçe *Kur'an*, tekbir ve kamet 3 Şubat 1932 gününe rastlayan Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camii'ndeki *Mevlid*'de okundu ve radyodan naklen yayımlandı. Bu arada Diyanet İşleri Riyâsetinin de bu uygulamayı kabul etmesi sağlandı (18 Temmuz 1932). Türkçe ezan metni şu şekilde düzenlenmiştir:

"Tanrı uludur / Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrı'dan başka yoktur tapacak / Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrı'nın elçisidir Muhammed / Haydi namaza / Haydi felaha / Namaz uykudan hayırlıdır (yalnız sabah namazında) / Tanrı uludur / Tanrıdan başka yoktur tapacak".

²¹ Yapılan hazırlıklara ilgili bkz.: Jaschke, 1972: 45-47; Granda, 1973: 259-260.

Çıkarılan kanunlarla da bu meselede ne kadar ciddi olunduğu gösterilmiştir.²² Ancak yeni şekli benimsemeyen müezzinlerle halk, bir nevi pasif direniş göstermişlerdir. Bernard Lewis, ibadet diline yapılan bu müdahalenin devletin diğer laiklik uygulamalarına göre daha geniş bir halk tepkisine sebep olduğunu belirtir. (Lewis, 1984: 411). Türkiye’de Arapça ezan okuma yasağının kaldırılması amacıyla 1950 seçimlerinden sonra yoğun bir çalışma başlatılmış ve 14 Haziran 1950 tarihinde de Başbakan Adnan Menderes hükümetince Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne çeşitli kanun teklifleri sunulmuştur. Bu tekliflerde daha önceki hükümetçe yapılan uygulamanın yanlış olduğu, ceza kanununa hüküm konulmasının din ve vicdan hürriyetine baskı sayıldığı belirtilerek, “Çeşitli gerekçelerle ezanı Türkçe okutmak, vatandaşın din ve vicdan hürriyetini herhangi bir şekilde kısmen veya tamamen mahkûm etmek ve bu hususu kanunî ceza tesbitleri altında bulundurmak doğru olmaz” denilerek gerekçe şu hükümle sona erdirilmiştir:

“Bütün bu mülâhaza ve sebeplerden başka Müslüman Türklere sebepsiz yere manevî huzursuzluk veren böyle bir yasağın demokrasi ile idare olunan bir devlet nizamı içinde yer alabilmesi de müstahildir. Fıkranın tayyî Müslüman Türklere muhakkak bir huzur ve vicdan rahatlığı verecektir.”²³ Bu tekliflerden sonra Ceza Kanunu’nun 526. maddesinde gerekli değişiklikler yapılmış ve 16 Haziran 1950’de Ramazan Bayramı arefesinde ezanın Arapça okunması serbest bırakılmıştır. (Tunaya, 1991: 204). Yasağın kalkmasıyla birlikte ramazan ayında minarelerden yükselen Arapça ezanlar büyük bir sevinçle karşılanmış, büyük camilerin minarelerinde çifte ezanlar ve salâlar okunmuş, sabah ezanlarını dinlemek için camilerin etrafında toplananların secdeye kapanıp yeri öptükleri görülmüştür. (Başgil, 1954: 17-18, 133-134, 190-192). Ülkenin her tarafında kurbanlar kesilmiş, zamanın hükümetine ve millet meclisine tebrik ve teşekkür telgrafları gönderilmiştir. (Çağlı, 1961: 307-308; Çakan, 1986: 7-8; Kurucu, 1957: 19-20).

İletişim açısından ezanla kurduğu bağı değerlendirecek olursak Türk halkının o yıllarda sergilediği bu tavır bize çok şey söyler. Her şeyden önce dinî inançlarda yaygın algıların değiştirilmesi kolay değildir. Ayrıca bütün bu coşkunun araştırmacıya gösterdiği bir başka şey de halk her ne kadar dinî konularda bildiği, duyduğu şeylerin –bu ister *Kur’an* olsun, ister ezan- anlamını bilmese dahi dedelerinden miras aldığı dinî anlayışın aynen devam etmesini istemektedir. Bu konuda ezanın Türkçeleştirilmesi meselesinin filmlere romanlara ve şiirlere konu edildiğini söylersek meselenin halk vicdanında nasıl yankılandığını da bir iletişimci ve halkla ilişkiler disiplinde çalışmalar yapan biri olarak görebiliriz. Örneğin, 1991 yılında çevrilen, senaryosunu Ömer Lütfi Mete’nin yazdığı, İsmail Güneş tarafından yönetilen *Çizme* adlı filmde, Karadeniz bölgesindeki bir kasabada halkın Arapça ezan yasağı karşısındaki tavırları, yasağı uygulamaya çalışan devlet görevlisine (nahiye müdürü) karşı verdiği uğraşlar ve yasağın kalkmasından duyduğu sevinç anlatılmaktadır. Ezan batılılaşma sürecinin başladığı, din duygusunun giderek zayıflamaya yüz tuttuğu Tanzimat döneminden sonra çeşitli şiir ve yazılara konu edilmiş, dinî ve millî yönleriyle işlenmiştir. Şâirlerin dilin geniş imkânlarını kullanarak ezan karşısındaki duygu ve düşüncelerini ifade ettiklerini görürüz.²⁴

²² Bu konuda çıkarılan kanunlarla ilgili bkz. *Kanun Lâyihaları*, TBMM Kütüphanesi Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü, nr. 186, 1/78, 3/1/9, 2/6, 7; *Düstür*, 1941: 418.

²³ TBMM Kütüphanesi Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü, 15 Haziran 1950 tarihli, Türk Ceza Kanunu’nun 526. maddesinin değiştirilmesi hakkında TBMM başkanlığına sunulan teklifin gerekçesi S. sayısı; 3/1/9, 2/6,7.

²⁴ Bu konuda örneklerle için bkz.: Ersoy, 1991: 91-93; Akyüz, 1953: 608, 704; Beyatlı, 1962: 71, 140; Tansel, 1962: 12, 38; Kaplan, 1971: 121-122; Akdemir, 1991: 294-295, 318-319.

İslâmî terminolojide vitrine çıkan iletişim içerikli kavramlardan biri de ezandır. Ezan diğer dinlerde hatta dünyada eşi ve benzeri bulunmayan söze ve sese dayalı çok yaygın bir iletişim şeklidir. Ezan camiyle birlikte farklı bölgelerde farklı ırklara ait farklı düşüncelere sahip insanları bir araya getirip kaynaştıran bir olgudur.

Hangi dine inanırsa inansın insanlar bu sesleri duydukları zaman bunların ait oldukları din aklına gelir. Ezanın önemli yönlerinden biri de musiki ile olmasıdır. Her ezan farklı bir melodiyle okunur:

Sabah Ezanı: Sabâ, dilkeşhâverân

Öğle ezanı: Rast veya hicaz

İkinci ezanı: Hicaz, rast, düğâh

Yatsı ezanı: Hicaz, uşşak, bayatî, nevâ, rast

Özellikle ülkemizde ezanı bu makamlarda okumak yaygınlaşmıştır. (Can, 1966: 56; Öztürk, 2001: 23-24). Yaygın olarak müziğin ruhun olduğu olduğundan bahsedilir. Bu bağlamda ezan sadece dinî duyguları ifade etmede bir araç değil, güzel bir sesle usûlüne okunan ezan aynı zamanda insanların müziğe ilgili taraflarına da hitab etmektedir. Ezan okunduğunda susup dinlemek, sözlerini içten tekrar etmek ve hemen bitiminde duasını yapmak da etkisinin ne kadar geniş ve derin olduğunu gözler önüne serer. Ezan ülkemizde de *Kur'an-ı Kerim* gibi bayrak gibi kutsal kabul edilen bir dinî olgudur.

Ezanın Türk toplumunda kültürün yayılması ve benimsenmesi hususundaki geçmiş kültürle ilişkilerini sürdürmesi, kültür açısından iletişimdeki fonksiyonunu ele alması noktasında doğarken kulağına ezan okunan Türk çocuklarının millî ve manevî terbiyenin ilk esasını bu ezan sesinden aldıkları ve bir nevi dini özümstedikleri de bir gerçektir.²⁵ Aynı şekilde İslâm mimarisinde de camilere minarelerin ilave edilmesi, dinin vermek istediği mesajları hem görsel hem de işitsel olarak yerine getirdiği görülür. Müslüman semtlerinde camilerin gölgesinde oynayan, beş vakitte okunan ezan sesini dinleyerek yetişen çocukların hayata bakışı, hayat algısının çok farklı olduğu da bir gerçektir. (Beyatlı, 1964: 118-124).²⁶

Sonuç

İbadetin semavî dinlerde toplu olarak yapılması beraberinde aynı dine inananları bir araya toplayacak, bir ve beraber kılacak ayinleri gerçekleştirecek mabed inşasına yöneltmiştir. Her dinin akîdesi çerçevesinde inananlarının medeniyet seviyesinin bir göstergesi olan kendi mabedini inşa etmesi ibadetlerin bir nizama kavuşmasını sağlayacak bir şekilde belirli çağrı modellerinin de benimsenmesine / belirlenmesine imkân sağlamıştır. Tanrı'ya kulluk için gerçekleşen bu çağrı dinlerin kendi inançları ile dinlerin doğup büyüdüğü toplumların gelenek ve göreneklerine göre farklılıklar arz etmiştir. Bu bağlamda Yahudilik'te bu dinin kutsal kitabının indirildiği Sina Dağı'nda bu indiriliş sırasında keçi veya koyun benzeri hayvanların boynuzlarından yapılan bir alet olan şofarı ibadete çağrı, Tanrı'nın yeryüzündeki hâkimiyeti, günahlardan arınma, teslim olma, büyük toplanış gününü çağrıştırma gibi sembolik anlamlarda kullanmıştır. Hıristiyanlık, Yahudilikle aynı topraklarda doğmasına karşın, Roma

²⁵ Dinin psikolojik etkileri için bkz. Jung, 1965: 5-101.

²⁶ Yahya Kemâl Beyatlı'nın "Ezansız Semtler" başlıklı bu yazısı ezân-ı Muhammedî'nin Türk toplumunun oluşumundaki rolü ifade etmesi ve meselenin pedagojik, psikolojik ve sosyolojik yönlerini ön plana çıkarması bakımından çok önemlidir.

İmparatorluğu bünyesinde daha geniş kitlelere hitap edecek bir konuma geldiği için Roma’da kullanılan çanı, ayınlerine davet için bir sembol olarak almıştır. İslâmiyet, Arabistan topraklarında indirilmesine rağmen bu coğrafyadaki sembollerden hareket ederek çağrısını gerçekleştiren bir uygulamayı almak yerine, insanı merkeze aldığı için, insan sesini bu davette merkezî bir konuma getirmiştir. İslâmiyet’in doğduğu coğrafyadan etkilendiği kısım, sadece çağrıyı gerçekleştiren müezzinlerin özellikleridir. Müezzinler, bazı görevleri itibariyle eski Arap toplumlarında sık karşılaşılan münâdîlerle benzerdir. Ezan okumanın namaz için olmazsa olmaz şartlardan biri haline geldiği İslam topluluklarında ezan çok geniş bir coğrafyada yaygın bir şekilde, günde beş kez okunmuş, bu sayede hem yaşanan yerin hangi dine ait olduğu kesinleştirilmiş, hem de insanların doğrudan veya dolaylı olarak dinle, din duygusuyla iç içe olması sağlanmıştır. Sözlerini Hz. Peygamber’in belirlediği ezan, kendi içindeki itikadî birtakım anlamları da tekrar ederek kitleleri camiye, ibadete, Allah’a ibadet etmek için çağırmaı ifade eder. Ezan, kamet ve ibadet sırasında yapılan dış ve iç çağrılar ibadetlerin diğer dinlerde görülemeyecek bir tarzda belirgin bir düzen içerisinde gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

Bir çağrı olarak, farklı dillerin konuşulduğu bölgelerde bile -1932–1950 arasında Türkiye’de ezanın devlet eliyle kanuna bağlanarak Türkçe okutturulmasını kenarda tutarsak-dünyanın her yerinde başlangıcından bu tarafa indirildiği dille okunması esas kabul edilmiş ve bu şekilde uygulanmış gelmiştir. Müslümanlar farklı dillerde konuşulan şeyleri anlamayıp gündemlerine almazken ezan ve *Kur’an*’ın dilinin değiştirilmesi, hatta ibadetin aslî dilinde yapılması karşısında rahatsızlık duymamışlar, Allah’ın ve kutsal kitabın dili olarak görüp öylece benimsemişlerdir. Ezan farklı dile çevrildiği zaman da gerek psikolojik gerekse tepkisel olsun, rahatsızlığını ifade etmişlerdir. Bugün bile yaşantı itibariyle dinin kurallarını uygulamaya dahi ezan okunduğu zaman meyhanelerde, umuma açık yerlerde, hatta evlerinde insanların saygılı bir biçimde toparlandıkları, konuşmadıkları, kendi idrak çerçeveleri içinde saygı gösterdikleri yaygın bir tavır ve gözlem olarak kaydedilebilir. Aynı fonksiyonda olmasa dahi Yahudiler de şofar sesi sırasında hemen hemen aynı tepkileri gösterirler. Hıristiyanlıkta ise çan sesi ibadete davetten çok, sembolik bir anlam kazanmıştır. İnananları arasında mistik / metafizik duyguların ortaya çıkmasına vesile olmaz.

İbadete davet dışında semavî dinlerdeki çağrı şekillerinin sembolik bazı anlamları da dikkat çeker. Şofar ve çan, sözlükteki anlamları dışında yeni anlamlar kazanarak dine ait olmayı ifade eder. Ezan ise, hem sözlük anlamı hem de İslam terminolojisinde kullanıldığı şekilleriyle anlam bütünlüğüne sahiptir.

Semavî dinlerde ibadete çağrı için kullanılan unsurlar; halkla dinî ve siyasî-sosyal gayelerle iletişime geçme, cemiyet-cemaatle ilişkisini sürdürme ve bütün bunları umuma bildirmek gibi anlamlar için de kullanılmıştır. Dinlerin ibadete / Tanrı’ya çağrı için kullandığı bu uygulamalar hiç şüphesiz dünyada milyarlarca insanı harekete geçiren bir etkiye sahiptir.

KAYNAKÇA

- AKDEMİR, Rıza, (1991), *Dinî ve Millî Şiirler Antolojisi*, Ankara.
- AKMAN, Mehmet, (2002), “Kilise” (Fıkıh’a göre), *DİA*, Ankara, c. 26, 17.
- AKYÜZ, Kenan, (1953), *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 608, 704.
- BAŞGİL, Ali Fuad, (1954), *Din ve Laiklik*, İstanbul.
- BERGER, Peter L., (1993), *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (Çev. A. Coşkun), İstanbul: İnsan Yayınları

- BERGER, Peter L., (1995), “Dini Kurumlar”, (Çev. A. Çiftçi), *DEÜİFD*, İzmir, XI, 432.
- BESALEL, Yusuf, (2002), “Şofar”, *Yahudilik*, İstanbul, III, 682.
- BEYATLI, Yahya Kemal, (1962), *Eski Şiirin Rüzgarıyla*, İstanbul 1962.
- BEYATLI, Yahya Kemâl, (1964), *Aziz İstanbul*, İstanbul: Fetih Cemiyeti.
- BOLAY, S. Hayri, (1981), “Türk İnsanın ve Cemiyetinin Teşekkülünde Dinin Rolü”, *Millî Eğitim ve Din Hayatı*, İstanbul.
- CAN, Halil, (1966), “Dinî Türk Müsikisi Lügatı”, *Mûsikî Mecmuası*, XVIII / 218, 56.
- CEBECİ, Suat, (2003), *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*, İstanbul.
- ÇAĞLI, Yusuf Ziya, (1961), “Ezan Meselesi Hakkında”, *Sebîlü’r-Reşad*, XIII/320, 307-308.
- ÇAKAN, İ. Lütfî, (1986), “Ehadden Ekbere”, *Altınoluk*, 1/3, İstanbul, 7-8.
- ÇETİN, Abdurrahman, (1995), “Ezan”, *DİA*, İstanbul 1995, VIII, 36.
- ELİADE, Mircea- Lawrence, E. Sullivan, (1979), , “Center of the World”, *Encyclopedias of Religions*, III, s.166.
- ELİADE, Mircea, (1991), *Kutsal ve Dindışı*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- ELİADE, Mircea, (2004), *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çeviren: Mehmet Aydın), Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- ERBAŞ, Ali, (2003), *Hıristiyanlıkta İbadet*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- ERGİN, Osman Nuri, (1939), *Türkiye’de Maarif Tarihi*, V, İstanbul.
- ERSOY, Mehmed Âkif, (1991), *Safahat* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul.
- FAYDA, Mustafa, (1991), “Bilâl-i Habeşî”, *DİA*, VI, 152.
- GÖKALP, Ziya, (1976), *Doğru Yol* (haz. Müjgan Cunbur), Ankara, MEB Yay.
- GRANDA, Cemal, (1973), *Atatürk’ün Uşağı İdim*, İstanbul.
- GÜÇ, Ahmet, (1999), *Dinlerde Mabet ve İbadetler*, Bursa: Esra Fakülte Kitabevi.
- GÜNAY, Ünver, (1986), “Modern Sanayi Toplumlarında Din: I” *EÜİFD*, Kayseri, 3, 43.
<http://musluman.biz/php/index.php?topic=5389.0;wap2>. (25.12. 2011).
- <http://tr.arsivle.com/forum/mesaj/105000/varln-metafizik-boyutu-ruh-melek-cin-eytan.html>.
(21.12. 2011).
- <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/basiliyayin/weboku.asp?id=847&yid=33&sayfa=51>.
(19.12. 2011).
- İsimsiz, (1990), “Church”, *Encyclopedia of Early Christianity* (Edidör: E. Ferguson vd.), London, 208-210.
- , (1941), *Düstür*, Üçüncü tertip, XXII, Ankara, 418.
- , (1986), “Çan”, *Büyük Larousse*, İstanbul, V, 2560.
- , (2002), “Çan”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. III, s. 352.

- JASCHKE, G., (1972), *Yeni Türkiye'de İslâmlık* (trc. Hayrullah Örs), Ankara.
- JUNG, Carl Gustav, (1965), *Psikoloji ve Din* (çeviren: Ender Gürol), İstanbul 1965.
- Kanun Lâyihaları*, TBMM Kütüphanesi Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü, 186, 1/78, 3/1/9, 2/6, 7.
- KAPLAN, Mehmet, (1986), *Kültür ve Dil*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet, (1986), *Tevfik Fikret*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAYAALP, İsa, (2004), *Dinde İletişim Dili*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- KOÇU, Reşat Ekrem, (1969), "İstanbul'da Ezan Musikisi", *Hayat Tarih Mecmuası*, 11, 18-20.
- KÖKTAŞ, Mehmet Emin, (1997), *Din ve Siyaset*, Ankara: Vadi Yayınları.
- KURUCU, Ali Ulvi, (1957), "Medîne-i Münevvere'de Bir Sabah Ezanı" *İslâm'ın Nuru Mecmuası*, II, 19-20.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa, (1995), "Müezzin" *DİA*, İstanbul, XXXI, 491-5.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa, (2010), "Bilâl-i Habeşî'den Günümüze Ezan", *İstanbul Ezanları*, içinde,
- LEWİS, Bernard, (1984), *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (trc. Metin Kırath), Ankara.
- MARDİN, Şerif, (1995), *Din ve İdeoloji*, 7. baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- MUSTAFA Küçükaşçı, *İstanbul Ezanları*, içinde, "Bilâl-i Habeşî'den Günümüze Ezan", İstanbul 2010, s. 28-55.
- ÖZEN, Adem, (2001), *Yahudilikte İbadet*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- ÖZTÜRK, Mustafa Tahir, (20019; *Türk Din Müsikisinde Ezan*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul: İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARI, Mehmet Ali, (2010), "Günümüzde Ezanlar", *İstanbul Ezanları*, içinde, İstanbul.
- SCHİMMELE, Anna Maria, (1955), *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara: AÜİF Yayınları.
- SHERBOK, Dan Cohn, (1994), "Judaism", *Worship*, London, 132.
- ŞAHİN, M. Süreyya, (1993), "Çan", *DİA*, İstanbul, VIII, 196.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, (1962), *Servet-i Fünûn ve Son Devir Edebiyatında Dinî Şiirler*, Ankara: TDİB Yayınları.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, (1989), *Ziya Gökalp Külliyyatı 1- Şiirler ve Halk Masalları*, Ankara, MEB Yay.
- THOMPSON, (1983), Jan, *Jewish Belief and Practice*, London.
- TOY, Crawford Howell, (1913), *Introduction to History of Religions*, Boston.
- TUNAYA, Tarık Zafer, (1991), *İslamcılık Akımı*, İstanbul: Simavi Yayınları.
- TURHAN, Mümtaz, (1972), *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: MEB Basımevi.
- WİNTER, Naphtali, (1973), *The High Holy Days*, Jerusalem.
- YILDIRIM, Ergül, (1999), *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, İstanbul.